

DOBSZAY TAMÁS

SZÉCHENYI A HAZAI TÁRSADALOM GAZDASÁGI VISELKEDÉSÉRŐL*

A Széchenyi Istvánról szóló könyvtárnyi irodalom nem sok témát hagyott teljesen érintetlenül. Az előadó ezért elsősorban arra vállalkozhat, hogy megkísérelje elmélyíteni korábbi szerzők megállapításait, és kiegészítse azokat.¹ Alábbiakban tehát egyrészt egyes meglátásokat szeretnék részletezőbben kifejteni, másrészt néhány ponton továbbiakat kiemelni Széchenyi véleményének mozzanataiból. Széchenyinek a magyar birtokosok gazdasági viselkedéséről a *Hitel*-ben és a *Világban* megfogalmazott bírálatának elemeit venném számba, s a helyettük javasolt magatartást állítanám szembe a bírált jelenségekkel.

A NEMESI ÉLETFORMA KORSZERŰTLEN VONÁSAI

A magyar nemesi viselkedésnek mind a kortársak, mind az utókor által közismerten bírált sajátos jelenségei közül számosnak van gazdasági tartalma. A *Hitel* sem mu-

* A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és az ELTE BTK Történeti Intézete *Széchenyi emlékezete* c. közös konferenciáján, 2010. november 17-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 Témánk szempontjából a legfontosabb munkák: KAUTZ Gyula: *Nemzetgazdasági eszmék fejlődésének története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest, 1868; BÁRTFAI SZABÓ László: Széchenyi gazdaságpolitikai nézetei. Különnyomat a *Közgazdasági Szemle* 1930. évi 11. számából. Budapest, 1930; IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA: Bevezetés. A *Hitel* gazdaságpolitikája. In *Gróf Széchenyi István: Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*. (Szerk. IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA) Bp., 1930. 8–103; ÉBER Antal: *Széchenyi gazdaságpolitikája*. Franklin Társulat, Budapest, é. n. (Kultúra és Tudomány); Orosz István több tanulmánya (összegyűjtve: Uő: *Széchenyi és kortársai. Válogatott tanulmányok a reformkorról*. Multiplex Media–Debrecen U. P., Debrecen, 2000); GERGELY András: Széchenyi a „gazda” és a „polgár”. In Uő: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Magvető, Bp., 1987. (Elvek és utak) 171–181; Az író Széchenyi. In i. m. 202–258; és *Széchenyi István (1791–1860)*. Kalligram, Pozsony, 2006. (Magyarok emlékezete. Sorozatszerk.: Margócsy István és Szörényi László); GERŐ András: A modernitás konfliktusai és Széchenyi. *Világosság* 1991. 11. sz. 818–824; kül. 818–819, főként a civilizációs kezdeményezésekről, de a gazdasági problematikát csak érinti a hitelfelvétel nehézségeinek elhárítása kapcsán. Oplatka András: Széchenyi István. Osiris, Bp., 2005. CSORBA László: *Széchenyi István*. Magyar Könyvklub, Bp., 2001. Témánkkal más logikával és eltérő hangsúlyokkal leginkább Péter György foglalkozott: GRÓF SZÉCHENYI István közgazdasági eszméi és hatásuk az erdélyi gazdasági gondolkodásra. In *Széchenyi és Erdély*. Szerk. SOMAI József. Kolozsvár, 2002. 89–125. Legutóbb Békés Márton érintette a témát, de nem annyira a gazdasági mentalitás és viselkedés, hanem a kapitalizmus és a morál kapcsolatának oldaláról, ill. az átalakulás ütemezésének kérdése felől. Vö. Széchenyi és a kapitalizmus. In *Kommentár* 2009/1.

lasztja el felemlegetni az *agrárgazdálkodás elmaradott módjához* való ragaszkodást, a feudális uralmi pozíció kihasználásával, és nem kereskedelmi eszközökkel történő nyereszkeskedést. De hibáztatja az erők szétforgácsolását, az önismeret és a *külhoni tapasztalatok hiányát* és megvetését, a negatív jelenségekkel kapcsolatos *felelősségvárás mechanizmusait*. Gazdasági szempontból az utóbbival kapcsolatban részben a történeti balsorsra (tatár, törökre), geográfiai okokra (a hazai vizek agrárkivitelre nézve kedvezőtlen folyásirányára) történő hivatkozást, de leginkább a vámokkal kapcsolatos rendi értékelést szokás emlegetni.²

Széchenyi nem vonja kétségbe e magyarázatok részleges igazságtartalmát, de a rájuk hivatkozást, velük való takarózásnak, azaz önfelmentő gesztusnak tartja. Ezek nemcsak azért károsak, mert nem kizárólag e tényezők felelősek a helyzetért, de nem is csak azért, mert ezzel a nemesség elmulasztja saját hiányosságainak, hibáinak, felelősségének beismerését. A csak egészen más feltételek közt, vagy egyáltalán nem változtatható körülmények emlegetése azonban lefegyverző, a ténylegesen létező cselekvési lehetőségek felmérését, s egyben magát a cselekvést is nehezíti.

A *Világ* legsúlyosabb bírálattal írt szövegrésze azonban az „Ön- és körülményisméreti töredékek” sokszor hivatkozott mondataiba van foglalva, amelyek a nemesi hibák tömör felsorolását adják. „Felőled lásd sokan azt mondják: legszebb jószágokat birsz, mellyek igazi kincstárok, ha józanul kormányoztatnának, – hogy azon Sz. Mihályi hatalmas 18,000 hold föld, 200 telkes erővel célirányosan munkálva, Téged környékedben a’ legrendesb ’s gazdagabb földesurrá tehetne, midőn most a’ sok theoria ’s poesis következtében igen rendetlenül tartott házban, csaknem mindig pénz nélkül, ’s így legjobb ’s legerősb akarattal is, igen pontatlan fizető vagy, ’s csak azért látszol megvetni a pénzt, mert nem tudsz Magadnak szerezni. – Azt mondják: nagy kár, hogy azon talentumidat, mellyekkel rendkívül bő mértékben álda meg a’ Gondviselés, eldarabolád, ’s törekedésidet nem annyira nemzetiség-kifejtésre, mint inkább pusztá képzelgési tárgyakra irányzád. – Azt mondják: kemény földesur vagy, ’s midőn többnyire legaprólékosb részletekbe tüzzel avatkozol, a gazdaság velejéről megfejtkezel; [...] – Hogy balgaság volt, habár nem olly korán is de még is előbb, mintsem a’ civilisáltabb világot bejárd ’s elég tapasztalást gyűjtél, házasodnod; – nem jól cselekvél számos ’s becses kéziratidat, ha nem tökéletesen is, legalább úgy, mint körülállásink engedik, sajtó alá nem bocsátnod; – nem jól cselekvél, élted fecsérelnve rendszerint falun tölteni, hivatalba nem lépni, ’s így reggeltől estvélig.”³

Válasszuk most elemeire a bírálatot. Szinte mindegyikük szerepelt már a *Hitel* lapjain, de elszórtan, annak logikája szerint. Itt most együttesen jellemzik a nemesi értékrend, mentalitás korszerűtlenségét, s rögtön megszemélyesítve is látjuk e beállítódást Dessewffy – el szoktuk felejteni, de Széchenyi által hangsúlyozottan – mások rosszmájú pletykáiban élő elképzelt portréjában.

2 A racionális mezőgazdálkodás elutasítására és a jobbágyok rovására történő nyereszkesedésre: *Hitel* (az 1830-as 3. kiadást használtam) XII–XIV; a külhoni tapasztalatok megvetésére: XVIII; Az erők szétforgácsolására: XI–XII. és XVIII–XIX.

3 *Világ* 44–45.

Rossz, szakszerűtlen gazdálkodásból, az okszerű mezőgazdaság ismeretének hiányából adódó gondokat előttem már alaposan kifejtették.⁴ Rendetlen háztartáson, a vagyoni rend hiányán Széchenyi a lehetőségekkel nem számoló, azokon túl terjeszkedő, felelőtlen viselkedést értette, mert *pénztelenség*hez, eladósodáshoz, anyagi és erkölcsi-szellemi függéshez vezet. Széchenyi ezt a gondolatot már a *Hitel*-ben megpendítette. „Melly hiábavaló beszéd, melyet sokszor köztapssal kéntelenítetünk hallani: 'maradjunk szabadok, habár szegények leszünk is' – mert akárki mit ábrándoz, csak a' vagyonos nemzet szabad, s egyes személyekről Franklin azt mondja 'könnyebben összerogy az üres, mint a' teli zsák'. Az, ki jobban bírja magát, rendszerint függetlenebb mint az, ki néha más segedelmére kényszerül, többet tudhat, mert élelmére nincs annyi gond, több ideje marad öntapasztalására, gyermekeit jobban nevelheti 's a' t.” Széchenyi tehát a felelőtlen költekezéssel nem a tisztességes szegénységet apológiázza, hanem a felelőtlen költekezéssel állítja szembe, sőt a szegénységet lealázónak tartja. A gyarapodást egyenesen erkölcsi kötelességnek tekinti: mindenki, aki maga gyarapodik ezzel a nemzeti közérő is növeli.⁵

Az egész probléma hátterében Széchenyi a vagyon és a pénz hagyományos szemléletének problémáját látja: a *pénzt és a modern gazdasági viselkedést megvető* tradicionális nemesi beállítódást, amely kizárólag vagy főként a földbirtok nagyságában gondolkodik. A *Hitel* logikája szerint ez vezetett oda (a hazai jogrendszer által támogatva), hogy a birtokosok idejüket és erejüket birtokaik jogi eszközök útján történő növelésére, megtartására feccsérlik el, ahelyett, hogy a meglévő birtok jövedelmezőségének fokozására fordítanák.⁶ E magatartás következményei: a hazai jogszolgáltatás zavarai, s ezen keresztül a hitelezők bizalmának megrendülése, a magyar hitelválság. Iványi-Grünwald Béla nyolc évtizede elemezte e hitelkrízis világ-gazdasági hátterét, európai tényezőit, illetve a magyar pénzügyi rendszer fejlődését. Rámutatott arra, hogy maga a piaci átalakulás is hozzájárult a hitel jog elavulásához: a hagyományos patriarchális, reciprocitáson alapuló és immár elégtelen hazai hitel-forrásokhoz képest az új üzleti típusú hitelezés nem találhatott biztosítékot az adósságot védő hazai jogrendben.⁷ Magunk azonban éppen a pénzhez való említett viszonyt érezzük fontosabb tényezőnek.

A hagyományos szemléletet Széchenyi az alábbiakkal jellemzi: „Az egyetértő legszámosb két felekezet az, mellynek egy része az aranyat 's pénzt véli, másika a' földet 's fekvő jószágot tartja birtoknak, vagyonnak; véleményem szerint pedig se kincs se mező nem az, hanem azok haszonvehetősége”.⁸ Széchenyi szerint a földbirtok léte a magyar birtokosokat abban a tévhiszemben tartja, hogy vagyonosak, noha vagyonukat nem tudják saját tényleges szándékaik szerint használni, élvezni. „A' szomszjus embernek friss ital, fáradtnak ágy, fázónak tűz, tengeren küzdőnek part, félénknek bástya [...] annak idejében többet ér, mint a' világ minden egyéb kincse. 'S

4 IVÁNYI-GRÜNWARD, 30–31; valamint főként OROSZ István fent hivatkozott munkái és előadása a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Széchenyi- emlékülésén (2010. november 17.)

5 A *Hitel*-ben: 56–57. o. KAUTZ, 283. ÉBER, 44.

6 IVÁNYI-GRÜNWARD, 24–27.

7 IVÁNYI-GRÜNWARD, 9–15; ill. 55–75.

8 *Hitel*, 41.

azért látunk sokszor vagyonos embert kevés birtokkal, 's úgy szólván igen szegényt iszonyú vagyonnal [...] Croesus kincse sem elegendő, még szükség kielegítésre is, ha azzal bátran 's tetszésünk szerint nem élhetünk.” „Hány birtokost ismerek magam, ki mindég pénzben szűkölködik, kinek kincse maga előtt mindég el van zárva? Vegyünk egy példát elő: ha valakinek százezer forint bizonyos jövedelme van, s egy millió adóssága, az hatvan ezer forint kamatot fog fizetni, s így neki esztendei kiadásra negyven ezer forint marad, s éppen annyi birtokkal bír mint az, kinek adóssága nincs, s tiszta esztendei jövedelme csak negyven ezer forint.”⁹ Aki tehát kizárólag földbirtokban méri a vagyon nagyságát, az a modern korviszonyok közepette nem láthat tisztán, hiszen a birtoknagyság nem sokat mond a belőle nyerhető jövedelem vagy annak használhatósága, tehát a tulajdonos tényleges lehetőségei felől.¹⁰

Mint láttuk, Széchenyi nem hagyja szó nélkül a nemesség hagyományos kulturális tevékenységét sem. A vidéki kastélyok-kúriák falai közt Dessewffy módjára kifejtett szépirói, képzőművészeti és zenei ambíciókat – talán túl szigorúan is – haszontalan költői elmejátéknak minősíti. A tehetség több területre szétszórt elpocsékolását, a *műkedvelő nemesi polihisztorságot* már a *Hitel* is bírálta: „Az ember hibája az, hogy igen sokféle akar lenni, s így alig lehet igazán tökéletes egyféle. [...] Én úgy hiszem, a' festés festő, a' hegedülés hangász dolga, 's hogy ezek szájában, ha önművészetekhez nem tudnak, a' kereskedési, politikai, országgyűlési tárgy olly kedvetlen hangu, mint nevetséges vagy inkább fájdalmas egy magyar Magnásban pseudo-Raphaelt, 's ál-Kalkbrennert látni.”¹¹ A legfőbb, legkárosabb következménynek ugyanis azt tartja, hogy így valójában egyik tevékenységet sem sikerülhet igazán magas színvonalra fejleszteni. „Mesterségbeli tanulásinkat se folytatjuk olly állhatatossággal, mint azt tenni kellene [...] Mi igen sok oldalra daraboljuk természeti talentuminkat 's azért [...] se olly jó 's ügyes katonák, se olly törvénytudók és szónokok se olly jó gazdák nem lehetünk – mint azok, kik minden idejüket 's törekedésüket ezek közül csak egyre különösen fordítják.”¹²

S végül, mint láttuk, az európai kitekintés és *tapasztalat hiánya* nélkül túl korai nősülés¹³ mellett Széchenyi az információktól elzáró, s a tevékenységet túl szűk körre korlátozó *vidéki életet* is felrója Dessewffynek. A kritika lesújtó, s Széchenyi mintha részben vissza is vonná a vitapartnerére halmozott kedvezőtlen megjegyzéseit. Látványosan elismeri Dessewffynek azt a – jogos – megjegyzését, hogy a korszerűtlen nemesi magatartásnak nem mindig a személyes elszánás hiánya az oka, hanem sokszor a személy szándékain kívül eső kedvezőtlen feltételek. „De mivel sokan így beszélnek Felőled 's úgy mondják, – azért úgy áll e a' dolog? én kételkedem, 's inkább azt akarom hinni: összeköttetésid 's körülállásidban, természeted 's tulajdonid sze-

9 *Hitel*, 42. és 45.

10 BÁRTFAI SZABÓ, 5.

11 *Hitel*, 35–36.

12 *Hitel*, 55.

13 A túl korai nősülésre vonatkozó személyeskedő megjegyzés válasz Dessewffynek oldalvágására: „oly jókat mond a nevelésről [...] hogy valóban sirathatja a haza a Szerző nőtelenességét.” *Taglalat*, 5. A korábban kikoszorózott Széchenyinek e személyeskedés különösen fájhatott, innen a vonatkozó Széchenyi-szövegrész indulata.

rint senki több jót gyermekinek, több hasznot hazájának, több jelest 's dicsőt az öröklétnek nem tehetett; sőt a' legnagyobb szám, szorosan helyzetidben gazdaságot rendetlenebbül vitte, még kevésb tapasztalással házasodott, észtehetségidet még kevésb sikerrel használta volna 's a' t. 'S mért ne gondolkoznám engedékenyül Felőled? mutattad e számadásodat 's átvett terheid súlyát nekem? gyónál e szívösztonidról? közölted e kéziratodat? 's a' t. Soha!"¹⁴

A látszólagos engedékenységek után azonban olyan újabb jelenségek immár személyes tapasztalatra utaló sorolása következik, amelyek ismét a polgári viselkedésmód elvárásainak szemszögéből mutatják korszerűtlennek a nemesi viselkedést: „Csak azért gondólnálak hát rossz gazdának, mert néha versekkel is bájosígtatod üres pillanatodat? Azért rendetlen fizetőnek, mert közéletben nem mindig tartasz rendet, az óráról felejtkezel, ha ebédre hivatalos vagy, 's ha nem várnának, többször jónél ebéd után mint ebéd előtt 's a' t.? Azért kemény földesúrnak, mert jobbágyid mindig panaszban állnak Ellened, 's Te közöttük, mint rebesgetik, nem a' legnagyobb bátorságban? Azért költői kereskedőnek, mert más módon gazdálkodol egyben-másban mint szomszédid? Azért egoistának, mert javítani törekedél gyermekid sorsát? Azért csekély tapasztalásúnak, mert sokat valál otthon, 's inkább kívánád belülről tekintni hazádat mint kívülről”? E jelenségek ismét csak következnek a nemesi életformából: a vidéki életmód kötetlenebb vendégeskedéseinek hangulatát, a jobbágyaival összeütközésbe kerülő uraságot, a környezete által megmosolygott műkedvelő versfaragó birtokost jelenítik meg, s azt sem igen veszik figyelembe, hogy a nemzedékkel korábbi hazai értelmiségnek jóval több akadállyal kellett megküzdenie, ha külhoni tapasztalatokra vágyott, mint Széchenynek.

SZÉCHENYI A KÖVETENDŐ GAZDASÁGI MAGATARTÁSRÓL

E helyütt nem tudunk részletesen foglalkozni az említett egyes viselkedéselemek egyenkénti ellenpontosításával az ok- és szakszerű gazdálkodás követelményével, az ehhez szükséges képzettség megszerzésével. Idézhetnénk a vagyoni rend szükségességére vonatkozó fejtegetéseit is, most mégis az általam kiemelt problematikára, tehát a pénz szerepére koncentrálnak.

Széchenyi jellegzetes írásmódjának következménye, hogy – épp Dessewffy által bírált – tematikai kitérőit olykor önálló miniatűr értekezéseknek szokták tekinteni. Így gyakorta a nevelési elvek kifejtésének értelmezik például azt az 5-6 oldalas kitérőt is, amelynek funkciója azonban szorosan az említettekhez, a pénz problematikájához tapad. Gyermekei nevelésére, sokoldalú kiművelésére minden felelős apa törekszik. „De mint eszközöljük ezeket? számos mestert mikép fizethetünk, jó nevelőket mi módon tarthatunk, minden szorgalmat melly uton fordíthatunk gyermekink kiművelésére, hazánkat 's a' külföldet hogy ismertethetjük meg velek? Hiszen mind ez szörnyűsokba telik. Pénz kell tehát! [...] Kell tehát előmenetel a' gazdaságban, kell kereskedés! De ezekről csak álmodni se lehet bizonyosság 's Hitel nélkül.”¹⁵ A

¹⁴ *Világ*, 45.

¹⁵ *Hitel*, 56. ÉBER, 44.

gondolatmenet nem nevelési elveket, hanem a vagyon transzformálhatóságának követelményét fogalmazza meg, lényegében a pénz szerepének növelését, túlsúlyát ajánlja a szellemi és anyagi javak megszerzése során – ezért is lesz oly fontos a hitel ügye számára. Széchenyit tehát a bírált hagyományos viselkedéssel szemben a *monetarizáció* hirdetőjének kell tekintenünk.

Mint Éber Antal is idézi „A szegénység lehetetlenné teszi az értelem és az erkölcsiség fejlődését. Gyakran megtörténik, hogy hazaszeretetünk csak pusztá szó [...] mivel nincs pénzünk. Legszebb éveinket elvonultan töltjük. Nem azért mivel vakond módra félnénk a világtól, hanem csupán mivel nincs pénzünk. Gazdaságunkat és gyermekeinket is nem azért hanyagoljuk el, mintha nem szeretnénk őket, hanem mivel nem győzzük költséggel.”¹⁶ A kialakuló modern, polgári életforma „kellemeinek” megszerzése, előnyeinek élvezése „civilizált” ember számára nélkülözhetetlen. Ennek költségeit azonban a hagyományos gazdasági szemlélettel nem lehet előteremteni, színházba jutni, intenzívebb társas életet élni, könyvet vásárolni, újságra előfizetni nem lehet a birtok hagyományos természetbeni javaival, csak pénzzel.

Ugyanakkor nem hisz Széchenyi sem a földbirtok, sem a pénz kizárólagos szerepében, hanem egy rugalmas tulajdon- és vagyonfogalommal él.¹⁷ Mint mondja: „a’ pénznek csak úgy van értéke ’s becse, ha azért az élet számos javait magunknak meg is szerezhettük; mint nem különben a’ földnek csak úgy, ha az számunkra az élet számos javait megtermi. [...] A’ pénznek, földnek s minden egyébnek csak úgy van lehető legnagyobb haszna, ha egyiket ’s másikat minden pillantatban arra fordíthatom, a’ mire tetszik. Mennél szaporábban juthatok pénzemhez vagy földemhez, ’s mennél rövidebb idő alatt cserélhetem az elsőt a’ másikért ’s viszont; vagy egyiket ’s másikat egyéb életjavakért, annál többet ér ’nekem száz vagy millio forintom, tíz vagy száz ezer hold földem, ’s viszont minden becse meg is szűnhet, mert az érték szorosan a’ pillantathoz van kötve.”¹⁸ Széchenyi tehát a túlnyomórészt földbirtokban, esetleg nagy értékű kincsekben gondolkodó hagyományos nemesi mentalitás helyett az anyagiak modernebb felfogását, a vagyon szabad átválthatóságát ajánlja. E szemléletben a vagyon igen célszerű formája a pénz, hiszen ez az a vagyonforma, amely szabadon konvertálható az éppen szükséges anyagi javakra, kultúrára, szolgáltatásokra, vagy éppen, ha kell, ingatlanra, földbirtokra.

Ez a magyarázata az úrbéri rendszer megszüntetésére kialakított koncepciója sajátosságának is, amely elképzelés legalább annyira tekinthető a birtokos érdekek kifejtésének, mint jobbgágyprogramnak. Nemcsak arról van szó, hogy Széchenyi a birtokos érdekek hangoztatásával kívánt híveket szerezni a jobbgágyfelszabadításnak. Kétségtelen, hogy híve volt az úrbérrendszer felszámolásának, azt gazdaságilag célszerűtlennek tartotta, de a feudális függési viszonyt erkölcsileg mélységesen elítélte. Mégsem dolgozott ki konkrét tervet annak felszámolására (épp ez adott alapot Dessewffynek bírálata egyik legfontosabb eleméhez). A dézsma és a robot kritikájá-

¹⁶ ÉBER, 43.

¹⁷ KAUTZ, 278. és 284.

¹⁸ *Hitel*, 42. A kérdéskör vizsgált korszakbeli reflexiójához lásd még: KÖVÉR György: A monetarizáció a magyarországi közgazdasági gondolkodásban (a 19. század első fele). In Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 2002. 193–197.

ból ugyanis hiányzik a helyettesítésükre tett javaslat, a földesúri kárpótlás, így nem jóhiszemű olvasói (Széchenyi a *Világ*ot nem véletlenül címezte „jóakaróinak”) mondhatták, hogy Széchenyi e két jobbágyi szolgáltatás egyszerű eltörlését kezdeményezi. Dessewffynek adott válaszában a kárpótlás szükségességének hangsúlyozásával majd megnyugtató választ ad erre a felvetésre, de az álvita kialakulása mutatja, hogy mennyire különbözött Széchenyi gazdasági gondolkodásmódja az általa bírált nemesi viselkedéstől. A személyi (jobbágyi) függést ugyanis a törvény előtti egyenlőség, a személyes jogok, közte a tulajdonszerzés jogának megadása eltünteti, noha a gazdasági függést és egyenlőtlenséget, az ebből fakadó problémákat nem. Széchenyi támogatni fogja majd azokat a kortársi törekvéseket, mint például az engedőleges örökváltságot, amelyek a jobbágyviszony felszámolásának lehetőségét teremtik meg. Maga azonban nem áll elő ilyen javaslattal, mert az ő szemléletmódja szerint a jogegyenlőség esetén a gazdasági magatartás fent elemzett változása magától meghozhatja a megoldást: a jobbágy vásárolja ki az úrbériséget, vegye meg a földjét urától, s a jobbágyviszony automatikusan megszűnik. A földesúr akár így, akár a robot és a kilenced bérletté alakításával is pénzhez juthat. Széchenyi tehát elsősorban nem a paraszt és földbirtokos viszonyának megszüntetését akarta, hanem annak jellegét szerette volna megváltoztatni; a jobbágyviszonyt kapitalista pénzviszonnyá alakítani. A monetarizációnak az agrárviszonyokban történő érvényre juttatása gazdasági tekintetben jobban izgatta a jobbágyfelszabadításnál, mivel remélte, hogy ennek révén az utóbbi probléma is magától megoldódhat.¹⁹

A monetarizáció tendenciájának érvényesülése azonban számos más vonatkozásban is következményekkel jár. A nemesi magatartás egyes elemeinek fenti idézett kritikája kapcsán ezeket is megfogalmazza. Az időtöltésként üzött nemesi polihisztorságot, azaz műkedvelő amatőrizmust a *professzionalizáció*, a hivatásszerű tevékenység követelményével ellenpontozza: minden terület, így a gazdaság, a művészet, a politika egyaránt hivatásszerű módon, formában és színvonalon legyen kifejtve. „Tagadni nem lehet, hogy csak azt művelhetjük tökéletes ügyességgel, a’ mit mesterség ’s nem időtöltés képen üzünk. Ismerje meg tehát ki-ki, mi az ő mestersége ’s tisztje, ha valamiben felsőbbiséget vágy elérni, fejtse ki azt tehetsége szerint, foglalatoskodjon azzal minden nap, ’s tegye azt ’s csak azt minden vizsgálati ’s tanulási fő tárgyává; minden egyebet melleleg folytasson, az legyen, dolga, egyebek nyugalmi, pihenési. Így mi magyar birtokosok a’ törvény, ország védelme, gazdaság ’s kereskedés körül foglalatoskodjunk, mert ezeket ismerni tisztünk ’s kötelességünk, ’s nem csak úgy, ahogyan azok hazánkban vannak ’s voltak, hanem a’ mint külföldön is vitetnek, ne hogy egy oldalukká váljunk. Ezek legyenek fő foglalatoságaink, minden egyéb szép és kellemes pedig mellékes időtöltés.”²⁰ Ebben a tekintetben Széchenyi a hivatásszerűség vagy szakszerűsödés hirdetője. Szorosan függ össze ezzel a munkamegosztás követelménye. Tudás és ügyesség a *specializáció* eredménye: „kaszálni se tud száz ügyetlen kéz annyit s úgy, mint ötven ügyes. S ebből az követ-

19 IVÁNYI-GRÜNWARD, 48–52. A jobbágyviszony felszámolása mint földesúri érdek: OROSZ István: Széchenyi és a jobbágykérdés. In Uő: i. m. (*Széchenyi és kortársai*) 19–23. A jobbágyi szolgáltatások pénzáradékká alakításának lehetősége: uo. 26–31.

20 *Hitel*, 35–36.

kezik, hogy a munkafelosztás [...] emeli az emberi fő tehetségeit legmagasb tökéletességre. Természetes, hogy az, ki mindig eggyel foglalatos, ügyesebben fogja vinni, mint az, ki húsz tárgyban munkás.” A szakosodás viszont automatikusan feltételezi a piacosodás előrehaladását. „Azon ideális árkádiai életmód, hogy minden a háznál készüljön, nem századunkra illő többé, s az, ki mindenhez tud egy kicsinyt, jól közönségesen semmihez sem ért.”²¹ Széchenyi tehát a monetarizáció mellett a *kommercializálódás* egyik fő hirdetője is kora Magyarországon.²²

A Dessewffynek címzett „reggeltől esvélig” folytatható bírálatok egyike szerint mintha Széchenyi elítélte, s az élet elfecsérlésének minősítette volna a vidéki életformát, és ezzel azonosította volna a közéletiségnek elutasítását is. A falusi lakházat ugyanis többnyire körülveszi a „gazdaság minden árnyékla” vagy „fertelmi”, amelyeket (az állattartással és hajtással járó por, sár, zajok és szagok) elő is sorol egy másik munkájában. A hazai korviszonyok mellett ehhez a természetnek kitettség járul. A magyar vidéken „sokszor tőszomszédságban vannak pontok, melyek minden maláriátul szabadok, midőn mások [...] szünetleni nyers s mérges kigőzölgéseknek mezei”, ahol ezért nem lehet szünyög és poshadt szagok nélkül élvezni a falusi élet egyik fő kellemét, a szabad levegőt.²³ A civilizált embert a modern élet tevékenységei is a városhoz kötik: „hivatalt viselő csak ritkán lakhatja falusi házát” [...] másokat „oskola s kalmárság [...] pör, vásár, gyógyász” „bilincsel” a városhoz. De az „örökké róna [értsd: pusztá, „sivatag”] faluban ülés” legfőbb problémájának az unalmat és az információs deficitet tartja. „Alig van Magyarország[on] több egy-két városnál, hová levél s újság mindennap jutna; s így a legtöbb újság tekintetében mindig az „egyszerre igen sok s aztán semmi” közt lebeg, mi többek közt a honi számtalan üres vagy túltömött eszűségnek is egyik nem legkisebb fő oka”.²⁴ Aki „mindig falun ült ’s az idő szellemével nem ment elő”²⁵, s a vidéki élet „örök egyformaságának” a következményeképp „a jelen idő szelleméhez félszázad-utáni kullogás következtében annyira szokott menni néha-néha az unalom, hogy a’ lakosok, kiknek sem nevezetes dolgok, sem nagyobb célirányzó vágyok nincs, abban találják legnagyobb mulatságokat... hogy egymást rágalmazzák”.²⁶ Ezért a városi élet árnyoldalaival egyébként tisztában lévő Széchenyi mégis az *urbanizáció* vívmányainak használatát, ajánlja, hiszen „mindinkább csinosbuló városban létezni időszakonként” olyan előnyökkel szolgál, amelyek ellensúlyozzák a városi élet hátrányait.

Vessük össze és állítsuk párba tehát mindazt, amit Széchenyi a birtokos nemesi magatartásban bíralt és amit helyette javasolt. Birtok helyett monetarizáció, sokágú, de műkedvelő tevékenység helyett szakosodás és professzionalizáció, a birtok és bir-

21 *Hitel*, 181., KAUTZ, 276.

22 A piacosodás problematikájára: KÖVÉR György: Piacosodás – polgárosodás – demokrácia. A mai magyar átalakulás történelmi perspektívából. In Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 2002. 13–27. különösen: 14–18.

23 Gazdaságra: GRÓF SZÉCHENYI István: *Buda-pesti por és sár*. S. a. r. Fenyő Ervin. Bp., 1995. 65–66. A mocsaras vidék hátrányaira: 95–96.

24 A városhoz kötő tevékenységekre: uo. 16. A kommunikációs hátrányokra: uo. 104.

25 A vidékiségről számos helyen pl. a nyelvújítási viták kapcsán is: *Világ*, 250.

26 *Világ*, 346.

tokosa önellátása helyett piacosodás, vidéki életforma helyett urbanizáció – összefoglalva és persze leegyszerűsítve, a tradicionális nemesi viselkedés helyett a kapitalista modernizációt ajánlotta birtokostársainak a meglévő viszonyok közepette jelentkező gondok megoldásaképpen.²⁷

„KÖRÜLMÉNYISMERETI TÖREDÉKEK”

Széchenyi persze sarkítva fogalmazta meg álláspontját, s ennek következtében nem mindig címezte jó helyre bírálatát. Indokolt tehát felvetni, mennyiben volt igazságos, illetve mennyiben méltányos az általa hangoztatott kritika. Az ajánlott magatartásformák egy része ugyanis egyáltalán nem volt idegen sem Dessewffy-től, sem a valamelyest is tehetős birtokos nemességtől. Más része esetében sem a szándék hiánya, hanem a körülmények okozta akadályok magyarázzák a bírált viselkedést.

A magyar birtokosok nagyobb mérvű piaci irányultságának kialakulása például éppen nem Széchenyi fellépése körül kezdődött, hanem legkésőbb a 18. század derekának háborúi idején induló, s a századforduló évtizedein keresztül a 19. század derekára kibontakozó – konjunkturális feltételekhez igazodóan több hullámban, szakaszban nekilendülő, vagy megtorpanó – folyamat volt. Ebbe olykor valóban belefért egy-egy visszafordulásnak is minősíthető jelenség, de összességében Széchenyi e téren is már érvényesülő tendenciáknak adott kifejezést.

A hazai nemességnek a birtokszerzésre fordított aktivitása a századelőn ugyanúgy észszerű válasz volt az inflációs viszonyokra, mint egykorúan a porosz vagy a Széchenyi által példaként emlegetett angol nemesség sokban hasonló viselkedése. Magyarázza ezt egyrészt a bizonytalan pénzviszonyok közepette biztosabb földvagyon felértékelődése, de legalább annyira az agrárpiaci konjunktúra kihasználásának szándéka is: a nagyobb földbirtokon több árut akartak termelni. Azaz a kortársak mindegyikének földvásárlásai nem tekinthetők mind egyszerűen feudális magatartásnak.²⁸ Másrészt, ahogy a viszonyok lehetővé és szükségessé tették, azonnal megjelent a pénz és más vagyonformák becsülete is. Gyakran hivatkozott Kazinczy-megjegyzés 1821-ből: „a pénz szeretete meglepett, bár későn”, igaz, ebben a korszerűbb életviszonyok, a gyermeknevelés és a kultúraszervezés költségei is szerepet kaptak.²⁹ De emlékezhetünk azokra a korszereplőkre is, akiknek a példájától nem függetlenül alakítja ki a maga stratégiáját Széchenyi: a pesti bérházüzletben érdekelt

27 A modernizáció összetett jelenségének '80-as évekbeli irodalmát áttekinti KÖVÉR György: A modernizációról. In Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 2002. 9–12.

28 DESSEWFFY József: *A Hitel című munka Taglalatja*. Kassa, 1831. 48.

29 IVÁNYI-GRÜNWALD is figyelmeztet, hogy pl. Kazinczy 1806-ban és 1811-ben úgy vett hitelből szőlőt, hogy a kölcsönt még abban az évben vissza tudta fizetni. I. m. 15. Kazinczy ismert megjegyzése a pénz szeretetéről: Kazinczy Ferenc levelezése I–XXI. Kiadta Váczy János. Bp., 1890–1911. XVII. k. 541. A költségesebb polgári életvitelre: DOBSZAY Tamás: Széphalom. Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása. In *A fogyasztás társadalomtörténete*. Szerk. HUDI József. Hajnal István Kör–Pápai Református Gyűjtemények, Bp.–Pápa, 2007. 50–51.

Orczyakra, vagy a plázák előzményének tekinthető kereskedelmi ingatlanba, a Brudern-bazárba fektető báróra.

Más kérdés, hogy az alkalmazkodás lassabb volt annál, semhogy egyértelmű sikerről adhatnánk számot. Gyakran csak a piacra termelésig jutott a birtokos, de főként jobbágyszolgáltatásra épülő gazdálkodásán már kevésbé változtatott. S mire a pénzgazdaság és a piac túlsúlyra juthatott volna, a húszas években bekövetkező összeurópai krízis sokakat fordított el a megkezdett folyamatoktól. A válság egész Európát megrázta. Dessewffy nem véletlenül hivatkozott a *Taglalat*-ban arra, hogy az angol viszonyok sem mindig a sikerről szólnak, s az ottani (nem egyszer csalárd) csődök nem mindenben igazolják a pénzpiacokba fektetett bizalmat.³⁰ A még nem kellően felkészült magyar piaci szereplőket a válság még erősebben sújthatta, mint például az angolokat, s közülük egyeseket valóban arról győzhetett meg, hogy a pénz és a piac helyett a földtulajdonba helyezett bizalom a jövő egyetlen biztosítéka. A birtokosok egy része nem a piaci viszonyok eleve történő elutasítása, hanem e körülmények hatására menekült vissza a földbirtok és a nemesi kiváltságok látszólagos védelme mögé. A Széchenyi által bírált magatartás a század első két évtizedének pénzügyi viharai, az erőteljes infláció majd az azt követő devalváció következtében erősödött újra. Amikor Dessewffy azt tanácsolja, hogy fel kell hagyni a gazdálkodással, azoknak a birtokosoknak a pesszimizmusát fogalmazza meg, akik úgy érezték, ők már tettek próbát a Széchenyi által ajánlott magatartással, de az infláció, a devalváció, a kormány vámpolitikája mellett ezt nem igazolta vissza eredmény.³¹ A 18. században felnőtt generációban már nem volt elég lendület arra, hogy további erőfeszítéssel még következetesebben járja a korábban próbált utat. Az utókor a fejlemények ismeretében könnyen állapíthatja meg, hogy Széchenyi stratégiája, a feudalizmusból történő előremenekülés az egyetlen megoldás a birtokosok gondjaira. A kortársak mindegyike, saját tapasztalatai alapján nem láthatott ennyire tisztán.

Mindemellett a Széchenyi által propagált piacos viselkedés később sem kizárólagos, a nem piaci jellegű gazdaság szervezési módok együtt élnek a kommerciális jelenségekkel.³² A leglényegesebb azonban az a korlát, amelyre Gergely András hívta fel a figyelmet: a Széchenyi által járt út nem nyílt meg minden korszereplő előtt.³³ Nem mindenkinek volt olyan testvére, akinek az ősiség érvényesülése mellett eladhatta birtokát, mint ő tette. Kölcsény is hiába törekedett birtokeladással egybekötött pesti letelepedésre. A többségnek nem volt olyan nagyságú vagyona, hogy az átállás költségeit könnyen fedezhette volna.

Hasonló mondható Széchenyi több más megállapításáról is. A szakszerűsödés és hivatásszerűség érvényesülését a feltételek korlátozottsága nem tette lehetővé. A hivatalviselés elutasítása a 19. század első évtizedeinek politikai körülményei közepette nem egyszerűen ellenzékieskedés; egy önkényuralmi rendszer szolgálata olyan erkölcsi kérdéseket is felvet, amelyek nem minősíthetők egyszerűen kuruckodásnak. Az értelmiségi-költői hivatás a magyar kulturális élet akkori fejlettsége mellett

30 DESSEWFFY: *Taglalat*, 13–14. és 65–68.

31 IVÁNYI-GRÜNWARD, 21.; DESSEWFFY: *Taglalat*, 59–60.

32 Lásd KÖVÉR György fent hivatkozott tanulmányát („Piacosodás–polgárosodás–demokrácia”) 14. és 16.

33 GERGELY András: i. m. (Széchenyi a „gazda” és a „polgár”) 180.

szintén nem ígért biztos megélhetést. A vidéken lakás hibául felrovása sem méltányos bíráló, hiszen Dessewffy például házat tartott, ha nem is Pesten, mint Széchenyi, de a tankerületi és püspöki székhelyként akadémiával bíró Kassán. Széchenyi azt se igen vette figyelembe, hogy sok kortárs nem jószántából, hanem birtokai elhelyezkedése és csekély jövedelme miatt kénytelen a vidéki lakhelyet választani. S mindehhez valóban a birtok nagysága, fekvése, az azt terhelő, gyakran már eleve öröklött adósságok, eltartandó gyermekek száma, egyéb feladatok, kötelezettségek stb. is hozzájárultak.

Széchenyi tehát akkor volt, lett volna méltányos, ha fenntartja fentebb idézett megértő álláspontját, s valószínűleg kevesebb ellenszenvet is gyűjtött volna magára. Ő azonban nem méltányos akart lenni, hanem minél élesebben mutatni fel azt az irányt, amely kiutat biztosított a hagyományos magatartással és a rendi-feudális korlátokkal súlyosbított gazdasági válságból. Ehhez viszont a vitára volt szükség.

TAMÁS DOBSZAY

SZÉCHENYI ON THE ECONOMIC ATTITUDES OF HUNGARIAN SOCIETY

The issues involved in the debates of István Széchenyi have been widely analyzed in general. It is known that he presented the characteristics of bad farming through the person of his opponent, József Dessewffy. This paper outlines, based on these texts, the various obsolete elements in the economic mentality of the 19th-century Hungarian landowner class. As an opposition, the paper presents those attitudes which Széchenyi offered earlier in *Credit* for his contemporaries as an expedient. Széchenyi preferred more freely convertible assets as opposed to the estate-centred attitude of traditional farming, i. e. he was a supporter of monetarization, as well as favouring the division of labour and specialization instead of talented amateurs, market-oriented production instead of self-sufficiency, the enjoyment of urban living as opposed to a rural lifestyle, in short: modernization. Széchenyi in many cases was unfair with Dessewffy and other landowners, many of whom had already trod the path that Széchenyi directed. It was not always their lack of intent, but rather their circumstances that hindered the consistency of their progress, a problem that was generally unappreciated by Széchenyi.